

Kur'ân'da Geçen Dahike (ضحك) ile Ekber (أكبر) Lafızlarına Yüklene Hayız Anlamı Üzerine Bir Değerlendirme

Haşim Özdaş

Dr., Van Yüziüncü Yıl Üniversitesi (ROR ID: 041jyzp61)

İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı

PhD., Van Yüziüncü Yıl University Faculty of Theology, Department of Tafsir

Van/Turkey

hasimozdas@gmail.com

ORCID: 0000-0002-4621-435X

An Evaluation on Meaning of Menstruation Attributed to Qur'anic words Dahika (ضحك) and Akbar (أكبر)

Abstract

Kalam consists of words. Determining the meaning of a word wrongly in the specific realm of Qur'ân causes misunderstanding the meaning intended in the verse. Hence, it is possible to say that understanding the intent of Allah correctly depends on determining the meaning of the words accurately. For this purpose, since the Companionship period, both prose and poetry have been consulted in determining the meaning of the incognitawords in Qur'ân. This method commonly applied by Ibn 'Abbâs (d. 68/687-88) was used by many exegetes in the following periods. However, this doesn't means to attribute the verses to the meanings of some words that sparsely take place in Arabic. The reason for this is that there is a common consensus among the scholars in attributing the verses to the strongly used meanings of the words in the language unless there is presumption. Some scholars, moving from use of them in Arabic or some poems, interpreted the words, *dahika* (ضحك), which was mentioned in verse 71 of surah Hüd and akbar (أكبر), which is mentioned in verse 31 of surah Yûsuf, as menstruation. In this study, after giving several explanations to the abovementioned verses, it will be analysed whether the proses and poems given as witnessing sources make any proofs of attributing the meaning of *menstruation* to these words.

That is to say; according to great majority of the exegetes, the word ضَحِكَ mentioned in 11:71 is used in the meaning of *laughing*. The scholars who adopt this view submitted various explanations about the reason of used in the meaning of laughing. For instance, that Prophet Abraham and Sarah were heralded with a child despite their old ages, or that the guests did not touch the meal prepared, or that the angels were missioned to destroy the people of Lot although they were unaware of this fact are shown the reasons of used in the meaning of laughing. On the other hand, some scholars stated that the above-mentioned word meant menstruation. Early

---

İntihal Taraması/Plagiarism Detection: Bu makale intihal taramasından geçirildi/This paper was checked for plagiarism

Gelis/Received: 06 Mayıs/May 2020 | **Kabul/Accepted:** 07 Ağustos/August 2020 | **Yayın/Published:** 20 Eylül/September 2020

Atf/Cite as: Haşim Özdaş, "Kur'ân'da Geçen Dahike (ضحك) ile Ekber (أكبر) Lafızlarına Yüklene Hayız Anlamı Üzerine Bir Değerlendirme = An Evaluation on Meaning of Menstruation Attributed to Qur'anic words Dahika (ضحك) and Akbar (أكبر)", *Eskiyezi* 42 (Eylül/September 2020), 985-1005. <https://doi.org/10.37697/eskiyezi.732951>

Copyright © Anadolu İlahiyat Akademisi/Anatolian Theological Academy, 06050, Ankara, Turkey | www.anilakademi.com

CC BY-NC 4.0 | This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License

exegetes did not mention any information to support the meaning mentioned in Arabic or poetry; however, later scholars stated that some Arabs used the mentioned verb as menstruation. According to Sa'lab (d. 291/904), a member of Kūfah Language School, the verb ضَحِكَ is used in this meaning. And some other scholars announced that the verb ضَحِكَ mentioned in 71st verse of surah al Hūd was a metaphor moving from the usage ضَحِكَتِ الرَّبْثُ with the meaning: "The rabbit menstruated". However, some scholars such as Ḥākim al-Jushamī (d. 494/1101) stated that this interpretation was a forced one. In addition, some linguists and exegetes such as al-Aḥṭal (d. 92/710-11), Kumayt al-Asadī (d. 126/744), Ta'abbāta Sharran (d. 540 [?]) and Dū al-Iṣba' al-'Adwānī (d. 600 [?]), and in some poems the writers of which are not known showed the approach as the basis of their view that the above-mentioned verb is used with the meaning of *menstruation*. In short, exegetes as well as linguists and literary scholars presented different interpretations about the word *đahike* (ضحك) present in the 11:71. Furthermore, some others defended that the word was used as *menstruation* moving from its so-called usage in both prose and poetry; on the other hand, general public opposed this view that the word is used with above-mentioned meaning since these expressions shown as the roofs were not narrated by reliable narrators and because of some other reasons.

In our opinion, the approach in which the word in question means laughing is more accurate. Because all the poems, other than the two shown, do not seem to support this meaning. Moreover, even if this word was used to menstruation in some prose or poetry, it does not necessitate that the word mentioned in the verse is also in this sense. Because, as many exegetes have mentioned, the words mentioned in the Qur'ān should be attributed to the common use in language rather than the meaning that language experts know, except in the case of evidence.

On the other hand, according to overwhelming majority of the exegetes, the word أَكْبَرْنَ (akbar) which is in the 31st verse of surah Yūsuf means that women were amazed at the beauty of Prophet Yūsuf. It was narrated that some early exegetes like Ibn 'Abbās and Mujāhid (d. 103/721) explained the word in this way. Despite this, according to another narration conveyed from Ibn 'Abbās through 'Abduşşamad, the word mentioned in the verse means that they menstruated due to happiness. In a narration narrated by Lays (d. 187/803 [?]), it is stated that Mūcahid also interpreted the word in this way. However, although both Ibn Abbas and Mujāhid gave importance to poetry and giving examples from poetry and prose in determining the meaning of the words, we find benefit in establishing that they did not give place any information from whether Arabic or poetry. On the other hand, some exegetes, among whom Ibn Abū Ḥātim (d. 327/938) is, defended that the word was used in the meaning of menstruation moving from a poem. According to this, the word in question was used in the meaning of menstruation as an indicator of growing as allegory or metaphor. However, many linguists and exegetes stated that the poem in question which has not been narrated by reliable narrators was made up by some unknown people; therefore, that moving from the related poem, it was not accurate to attribute the word أَكْبَرْنَ mentioned in the verse of surah Yūsuf as menstruation contrary to common usage. In addition, as Ṭabarī (d. 360/971) stated, the sequence of the verse does not support this meaning. Because the pronoun *hā* taking place in the verb أَكْبَرْنَ shows Prophet Yūsuf. Likewise, contrary to the fact that the verb in the meaning of menstruation, حاض , is not transitive as the verb أَكْبَرْنَ. All these show that the word is not used in the meaning of menstruation. Therefore, in relation with the meaning أَكْبَرْنَ, it seems to be more accurate to say that the narration by Ibn 'Abbās through 'Abduşşamad should not be taken as basis.

Keywords

Exegesis, Giving evidence, Đahika, Akbar, Menstruation

Kur'ân'da Geçen *Ḍaḥike* (ضَحِك) ile Ekber (أكبر) Lafızlarına Yüklenen Hayız Anlamı Üzerine Bir Değerlendirme

Öz

Kelam, lafızlardan oluşmaktadır. Kur'ân-ı Kerim özelinde lafzın anlamını yanlış belirlemek, âyetten murad edileni yanlış anlamaya sebep olmaktadır. Dolayısıyla murad-ı İlâhiyi doğru anlamamanın, lafızların anlamını doğru bir şekilde belirlemeye bağlı olduğunu söylemek mümkündür. Bu amaca matuf olarak sahabe döneminden itibaren Kur'ân-ı Kerim'de yer alıp daha sonraları *garîb* olan lafızların anlamını tayin etmede hem nesir hem de şiiir ile istişhâd edilmiştir. İbn Abbas (öl. 68/687-88) tarafından yaygın olarak başvuru olan bu yöntem, daha sonraki dönemlerde birçok müfessir tarafından da kullanılmıştır. Ancak bu, âyetleri, Arap kelamında nadir olarak yer alan bazı anlamlara hamletmek anlamına gelmemektedir. Çünkü bir karinenin bulunması durumu hariç, âyetleri, dilde yaygın olarak kullanılan güçlü anlamlara hamletmek gerektiği hususunda âlimler arasında bir fikir birliği söz konusudur. Bazı âlimler, Arap kelamından veya bazı şiiirlerdeki kullanımlardan hareketle Hûd sûresi 71. âyette geçen *Ḍaḥike* (ضَحِك) ile Yûsuf sûresi 31. âyette zikredilen *ekber* (أكبر) lafızlarını *hayız görmek* şeklinde tefsir etmişlerdir. Bu çalışmada söz konusu âyetlere dair farklı açıklamalara yer vermenin yanı sıra istişhâd edilen nesir ve şiiirlerin bu lafızlara hayız anlamının yüklenilmesine delil teşkil edip-etmediği hususu analiz edilecektir.

Şöyle ki, müfessirlerin çoğunluğuna göre, Hûd sûresi 71. âyette zikredilen ضَحِك lafzı, *gülmek* anlamındadır. Bu görüşü benimseyenler, gülmenin sebebine dair farklı açıklamalarda bulunmuşlardır. Örneğin Hz. İbrahim ile Sâre'nin yaşlarının ilerlemiş olmasına rağmen bir çocukla müjdelenmiş olmaları veya misafirlerin, hazırlanan yemeğe el sürmemeleri veya hut meleklerin, Lût kavmini yok etmekle görevlendirildikleri halde onların bu durumdan gafil olmaları, gülmenin sebepleri arasında gösterilmiştir. Buna karşın müfessirlerden bazıları ise, ilgili sözcüğün, *hayız görmek* anlamında olduğunu beyan etmişlerdir. Erken dönem tefsir âlimleri, Arap kelamından veya şiiirden sözü edilen anlamı destekleyecek herhangi bir bilgiye yer vermezken; daha sonraki âlimler, bazı Arapların sözü edilen fiili, kadının hayız görmesi anlamında kullandıklarını belirtmişlerdir. Kûfe dil mektebine mensup Sa'leb'e (öl. 291/904) göre, ضَحِك fiili, bu anlamda da kullanılmaktadır. Diğer bazıları ise, *tavşan hayız gördü* anlamındaki الضَحِكَةُ الضَّحِكُ kullanımından hareketle Hûd sûresi 71. âyette zikredilen ضَحِك fiilinin de bu anlamdan istiare olduğunu söylemişlerdir. Fakat Hâkim el-Cüşemî (öl. 494/1101) gibi bazı tefsir âlimleri, bunun zorlama bir yorum olduğunu beyan etmiştir. Ayrıca bazı dil ve tefsir âlimleri, mevzubahis edilen fiilin Ahtal (öl. 92/710-11), Kümeyt el-Esedî (öl. 126/744), Teebbete Şerran (öl. 540 [?]) veya Zülisba' el-Advânî (öl. 600 [?]) gibi şairlerin veyahut kim tarafından söylendiği bilinmeyen bazı şiiirlerde *hayız görmek* anlamında kullanıldığı kabulü de bu yaklaşımın dayanakları arasında gösterilmiştir. Kısaca tefsir âlimlerinin yanı sıra dil ve edebiyat âlimleri de Hûd sûresi 71. âyette geçen *Ḍaḥike* (ضَحِك) lafzı hakkında farklı değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Bazıları, lafzın hem nesir hem de şiiirde *hayız görmek* anlamında kullanıldığından hareketle âyette de bu anlamda olduğunu savunurken; cumhur ise, delil gösterilen sözlerin sîka/güvenilir raviler tarafından nakledilmediği ve diğer bazı gerekçelerle lafzın bu anlamda kullanıldığıyla ilgili görüşe karşı çıkmışlardır.

Kanaatimizce söz konusu lafzın *gülmek* anlamında olduğu yaklaşımı, daha isabetli görünmektedir. Zira ikisi hariç delil gösterilen diğer şiiirlerin tamamı bu anlamı destekler nitelikte görünmemektedir. Ayrıca bu lafzın, bazı nesir veya şiiirlerde *hayız görmek* anlamında kullanılmış olsa

bile, âyette zikredilen kelimenin de bu anlamda olduğunu zorunlu kılmamaktadır. Çünkü birçok müfessirin de değindiği gibi, bir delilin bulunması durumu hariç, Kur'ân-ı Kerim'de zikredilen lafızları, dil uzmanlarının bilebilecekleri anlamlara değil, dilde yaygın anlama hamletmek gerekir.

Öte yandan, müfessirlerin kâhîr ekseriyetine göre Yûsuf sûresi âyette geçen أَكْبَرُ lafzı, kadınlar, Hz. Yûsuf'un güzelliği karşısında hayrete düştüler, anlamındadır. İbn Abbas ile Mücâhid (öl. 103/721) gibi erken dönem bazı tefsir âlimlerinin, sözü edilen kelimeyi bu şekilde açıkladıkları nakledilmiştir. Buna karşın Abdüssamed kanalıyla İbn Abbas'tan nakledilen başka bir rivayete göre, âyette zikredilen ilgili lafız, *sevinçten hayız gördüler*, anlamındadır. Leys (öl. 187/803 [?]) kanalıyla nakledilen bir rivayette, Mücâhid'in de kelimeyi bu şekilde tefsir ettiği ifade edilmiştir. Ancak gerek İbn Abbas'ın gerekse Mücâhid'in kelimelerin anlamlarını belirlemede şiir ile istiḥâdî önemsemelerine rağmen her ikisinin de bu anlamla bağlantılı olarak ister Arap kelimelerinden ister şiirden herhangi bir bilgiye yer vermediklerini belirtmekte fayda görüyoruz. Fakat İbn Ebû Hâtîm'in (öl. 327/938) içinde bulunduğu bazı tefsir âlimleri ise, bir şiirden hareketle kelimenin hayız görmek anlamında kullanıldığını savunmuşlardır. Buna göre, söz konusu kelime, kinaye veya mecaz olarak büyümenin bir göstergesi olan *hayız görmek* anlamında kullanılmıştır. Ancak birçok dil ve tefsir âlimi, güvenilir raviler yoluyla nakledilmeyen söz konusu şiirin birileri tarafından uydurulduğu, dolayısıyla ilgili şiirden hareketle, Yûsuf sûresi âyette geçen أَكْبَرُ lafzını yaygın olanın aksine *hayız görmek* anlamına hamletmenin isabetli olmadığını beyan etmişlerdir. Ayrıca Taberî'nin (öl. 360/971) de ifade ettiği gibi, âyetin sözdizimi bu anlamı desteklememektedir. Çünkü, sözü edilen أَكْبَرُ fiilinde yer alan *hâ* zamiri, Hz. Yûsuf'u göstermektedir. Bunun gibi أَكْبَرُ fiilinin aksine hayız görmek anlamındaki حَاضٌ fiili de geçişli değildir. Bütün bunlar kelimenin hayız görmek anlamında olmadığını göstermektedir. Dolayısıyla أَكْبَرُ lafzının anlamıyla ilgili Abdüssamed kanalıyla İbn Abbas'tan nakledilen rivayetin esas alınmaması gerektiğini söylemek daha isabetli görünmektedir.

Anahtar Kelimeler

Tefsir, İstiḥâd, Daḥike, Ekber, Hayız

Giriş

Arapçada lafızlar, açık ve kapalı olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Herkes tarafından bilindiği için birinci kısma dâhil olan lafızlarla ilgili neredeyse hiçbir ihtilaf söz konusu olmamıştır. Kur'ân-ı Kerim, genel olarak dilde yaygın olan bu kısım ile nazil olmuştur.¹ Bu kısma giren lafızların ve üslupların anlamları açık olduğu için Arap kelimelerinden delil getirme ihtiyacı söz konusu olmamıştır. Nitekim İbnü'l-Enbârî'nin (öl. 328/940), ezdâd lafızlardan olan غَرَضٌ sözcüğünün *yorgunluk* ve *arzulamak* anlamlarına geldiğini açıkladıktan sonra yaptığı şu açıklama bu hususu destekler mahiyettedir: Kelimenin *yorgunluk* anlamı, insanlar nezdinde meşhur olduğu için buna dair bir şahid getirme ihtiyacı yoktur.² İbnü'l-Enbârî bu yaklaşımını, ezdâd harflerden olan *ṣ* edatını açıkladığı bölümde de sürdürmüştür: Ezdâd harflerden olan *ṣ* edatı, cahd yani

¹ bk. Abdurrahman b. Ebû Bekir b. Muhammed es-Süyûtî, *el-İktirâh fî 'ilmi'n-naḥv*, thk. Abdülhakim 'Atıyye (Dimaşk: Dârü'l-Beyrûtî, 1427/2006), 68-69.

² Ebû Bekir Muhammed b. Kasım İbnü'l-Enbârî, *Kitâbü'l-ezdâd*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim (Sayda - Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1987), 106-107.

inkâr, anlamındadır. Yaygın anlamı budur. Bu nedenle kelimenin cahd anlamıyla ilgili bir şiirden şâhîde gerek yoktur. Sözü edilen edat, ispat anlamında da kullanılmaktadır. Fakat bu anlam, insanların birçoğuna *garîb* gelmektedir. Bu nedenle İbnü'l-Enbârî, ۛ edatının ispat anlamında kullanıldığıyla ilgili En'âm 109, A'râf 12 ve Enbiyâ 95. âyetleri örnek olarak zikrettikten sonra, kelimenin bu anlamda kullanıldığıyla ilgili bir şiire de yer vermiştir.³ İkinci kısım ise, herkes tarafından bilinmiyip, dil ve edebiyat konularında bilgi ve dirayet sahibi âlimlerin anlamlarını bildikleri lafızlardır. *Garîb* olarak adlandırılan bu kısım ile ilgili olarak nesir veya şiirden şâhid getirme zorunluluğundan söz edilmiştir. İbn Abbas'ın (öl. 68/687-88) şu sözünü, bu bağlamda düşünmek mümkündür: "Kur'ân'a dair dört çeşit tefsir vardır: Âlimlerin bildikleri tefsir, Arapların dillerinden dolayı bildikleri tefsir, hiç kimsenin cehaletinden mazur görülemeyeceği tefsir ve sadece Allah'ın bildiği tefsir ki bunun anlamını bildiğini iddia eden, yalancıdır."⁴ Tefsir faaliyetinde bulunmak isteyen kişi için dört ana kaynağın bulunduğunu ifade edip, mutlak anlamda Arap diline dayanılarak yapılan tefsiri üçüncü sırada sayan Zerkeşî (öl. 794/1392), İbn Abbas'ın yukarıdaki tasnifinde lügat ve i'râbın Arapların dillerinden dolayı bildikleri tefsir kısmına dâhil olduğunu belirtmiştir.⁵ Ayrıca İmam Ahmed b. Hanbel'in (öl. 241/855) de içinde bulunduğu birçok âlim, Kur'ân-ı Kerim, bu dille nazil olduğu için mutlak olarak Arap diline dayanarak tefsir yapılabileceğini ifade etmişlerdir.⁶

Çalışmamızın konusunu teşkil eden *dahîke* (ضَحِك) ile ekber (كَبْر) lafızlarına hayız anlamının yüklenilmesinde şiirle istişhâd edildiğinden, burada *garîb* lafızları açıklamada Arap kelimelerinden yararlanmanın önemine değinilip, dil ve edebiyat âlimleri tarafından şiir ile istişhâd için belirlenen ölçütlerden kısaca söz edilecektir. Daha sonra kim tarafından söylendiği bilinmeyen veya istişhâd edilen anlamlar dışında da açıklanan ve yahut uydurma olduğu söylenen bazı şiirlerden hareketle Hûd sûresi 71. âyette geçen *dahîke* (ضَحِك) ile Yûsuf sûresi 31. âyette geçen *ekber* (كَبْر) lafızlarına hayız anlamının yüklenilmesine yer verip, referans gösterilen nesir ve şiirlerin sözü edilen anlama delil teşkil edip-etmediği meselesi tahlil edilecektir.

1. Garîb Lafızları Açıklamada Şiirden Yararlanma

Nüzul dönemindeki Arapların Kur'ân'ı anladıkları ve onun kelime ve terkiplerini bildikleri ifade edilmiştir.⁷ Bununla birlikte Arap oldukları halde bazı lafızların

³ İbnü'l-Enbârî, *Kitâbü'l-ezdâd*, 211.

⁴ bk. Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdül-mühîsin et-Türkî (Kahire: Merkezi'l-Bühûs ve'd-Dirasâti'l-'Arabiyye ve'l-İslâmiyye Dâru Hicr, 2001), 1/70; Ebû Bekir Muhammed b. Kasım b. Beşşâr İbnü'l-Enbârî, *İdâhî'l-vakf ve'l-ibtidâ*, thk. Mühyüddin Abdurrahman Ramadan (Dimaşk: Mecme'u'l-Lügati'l-'Arabiyye, 1391/1971), 1/101.

⁵ Bedrüddîn Muhammed b. Abdullah ez-Zerkeşî, *el-Burhân fi'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim (Kahire: Mektebetu Dârü't-Türâs, 1404/1984), 2/160, 165.

⁶ bk. Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/156-160; Abdurrahman b. Ebû Bekir b. Muhammed es-Süyûtî, *el-İtkân fi'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed b. Ali (Kahire: Dârü'l-Hadîs, 2006), 4/461.

⁷ Velîyyüddîn Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldûn, *Mükaddimetü İbn Haldûn*, thk. Abdullah Muhammed ed-Dervîş (Dimaşk: Dâru Ya'rûb, 1425/2004), 2/174.

Hız. Ebû Bekir (öl. 13/634),⁸ Hız. Ömer (öl. 23/644) ve İbn Abbas gibi bazı sahabeye kapalı geldiği de rivayet edilmiştir.⁹ Fakat, sahabeden hiçbirinin Hız. Peygamber'e Kur'ân lafızlarına dair soru sorduklarına dair herhangi bir rivayetin nakledilmemiş olmasından hareketle bu türden rivayetlere güvenilmemesi gerektiği beyan edilmiştir.¹⁰ Bu ihtilafları bir tarafa bırakacak olursak, sahabe ve tabiin dönemlerinden itibaren Kur'ân-ı Kerim'de yer alan *garîb* lafızları¹¹ açıklamak için hem nesre hem de şiire müracaat edildiği rivayet edilmiştir.¹² Ayrıca sahabe arasında da İbn Abbas'ın bunu bir yöntem olarak kullandığı belirtilmiştir.¹³ Nitekim İkrime'den (öl. 105/723) nakledildiğine göre, Haricî liderlerinden Nâfi' b. Ezrak (öl. 65/685), İbn Abbas'a bazı lafızların anlamlarını şiirden hareketle cevaplamasını istemiştir. İbn Abbas da daha sonraları *garîb* olarak nitelenen söz konusu kelimeleri şiirden şâhid getirerek açıklamıştır.¹⁴ Kaynaklarda sorulan kelimelerin sayısına dair farklı rakamlar verilmiştir. İbnü'l-Enbârî, 49;¹⁵ Taberânî (öl. 360/971), 31;¹⁶ Süyûtî (öl. 911/1505) ise 189 kelimeye yer vermiştir.¹⁷

Buna karşın İbnü'l-Enbârî, isim belirtmeksizin hem Hız. Peygamber'in hadislerinden hem de Arap dilinden habersiz olan bazılarının, Kur'ân-ı Kerim'i şiirlerden hareketle açıklayan nahivcileri özetle şu şekilde eleştirdiklerini nakletmiştir: Böyle yapıldığında, şiir Kur'ân-ı Kerim için kaynak yapılmış olunur. Hâlbuki Yüce Allah, şairler hakkında şöyle buyurmuştur: “Şairlere gelince, onlara da yoldan sapmışlar uyarlar.”¹⁸ Hız. Peygamber de şöyle demiştir: “Bir insanın karnının irinle dolması, şiir ile dolmasından daha hayırlıdır.”¹⁹ Buna rağmen nasıl olur da Kur'ân'ın açıklanmasında şiire müracaat edilebilir! İbnü'l-Enbârî, bu itiraza mealen şöyle cevap vermiştir: Zuhur 3 ile Şu'arâ 195. âyetlerde belirtildiği üzere Kur'ân-ı Kerim, Arap dili ile nazil olmuştur. Şiir ile istişâh eden nahivciler, şiiri Kur'ân için asıl yapmıyor, aksine şiirden hareketle Kur'ân'ın *garîb* lafızlarını açıklamaya çalışıyorlar. Nitekim İbn Abbas, bu hususta şöyle demiştir:

⁸ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/295.

⁹ Ebû İshak İbrahim b. Musa eş-Şâtübî, *el-İtişâm*, thk. Ebû 'Ubeyde Meşhûr b. Hasan (Dârü't-Tevhîd, ts.), 3/364-365.

¹⁰ bk. Abdülhamîd el-Ferâhî, *Müfredatü'l-Kur'ân (Nezarâtün cedîdetün fi tefsîri elfâzin Kur'âniyye)*, thk. Muhammed Ecmel Eyyûb el-İslâhî (Beyrut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1422/2002), 108-111.

¹¹ bk. Müsâid b. Süleymân b. Nâsir et-Tayyâr, *et-Tefsîrül-Lügavîli'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Dârü İbnü'l-Cevzî, ts.), 71-77; İsmail Aydın, *Kur'ân'ın Filolojik Yorumu* (İzmir: Tıbyan Yayıncılık, 2012), 100-104.

¹² Örnekler için bk. Abdurrahman b. Ma'ade eş-Şehrî, *eş-Şâhidü's-sî'ri fi tefsîrül-Kur'âni'l-Kerîm* (Riyad: Mektebetü Dârü't-Minhâc, 1431/2010), 68-95.

¹³ İsmail Aydın, “İbn Abbâs: Filolojik Tefsirin Öncüsü”, *Ekev Akademi Dergisi* 48 (2011), 121.

¹⁴ Ahmed b. Hemdan er-Râzî Ebû Hâtîm, *Kitâbü'z-zîne fi'l-kelimâti'l-İslâmiyyeti'l-Arabiyye*, thk. Hüseyin b. Fedlullah el-Hemedânî (Sana/Yemen: Merkezü'd-Dirasât ve'l-Bühûs'l-Yemenî, 1415/1994), 131.

¹⁵ İbnü'l-Enbârî, *İddâhü'l-vaqf ve'l-ibtidâ*, 1/76-98.

¹⁶ bk. Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mü'cemül-kebîr*, thk. Hemdi b. Abdülmecid es-Selefi (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, ts.), 304-312.

¹⁷ Süyûtî, *el-İtkân*, 2/345-386.

¹⁸ *Kur'an Yolu Meâli*, çev. Hayrettin Karaman vd. (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014), eş-Şu'arâ 26/224.

¹⁹ Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Şahîhü'l-Buhârî* (Dimâşk-Beyrut: Dârü İbn Kesîr, 2002) “Edeb”, 92.

“Şiir, Arab’ın divânıdır. Allah’ın Arapça indirdiği Kur’ân’dan bir kelimenin anlamını bilmediğinizde, Arab’ın divânına müracaat edip anlamını oradan bulmaya çalışın.” Dolayısıyla sözü edilen âyet, Hz. Peygamber ile mü’minlere hiciv eden müşrik şairler hakkındadır. Bu husus, Şu’arâ sûresinin 227. âyetinden rahatlıkla anlaşılacaktır. Aynı şekilde hadiste de kastedilen Hz. Peygamber’in hiciv edildiği şiiirdir. Sonuç olarak hem ilgili âyet hem de hadis, ileri sürülen yaklaşıma mesnet teşkil etmemektedir.²⁰

Öte yandan dil ve edebiyat konularında şiirle istişhâd bahsine kısaca değinmenin faydalı olacağını düşünmekteyiz. Hazır bulunmak, bilgi sahibi olmak ve bildirmek anlamlarındaki ş-h-d²¹ kök harflerinden türeyen istişhâd lafzı, sözlükte “şahit getirmek, şahit göstermek” anlamında kullanılmaktadır.²² Terim olarak ise lügat, sarf, nahiv ve belâgat ilimlerinde, “bir kelimenin veya bir ifadenin lafız, anlam ve kullanım doğruluğunu kanıtlamak amacıyla doğruluğu kesin olan nazım ve nesirden örnek vermek” anlamında kullanılmaktadır.²³ Fakat, hem Kur’ân-ı Kerim’in tefsirinde hem de dilsel çalışmalarda hangi şairin şiirleri ile istişhâd edileceği meselesi âlimler arasında ihtilafli bir konudur. Şöyle ki; âlimler, genel olarak şairleri dört kısma ayırmışlardır:

1. İmru’l-Kays (öl. 25/645) ile A’şâ (öl. 7/629 [?]) gibi İslâm öncesi cahiliye döneminde yaşayan şairler.

2. Lebid (öl. 40/660) ve Hassân (öl. 60/680 [?]) gibi hem cahiliyede hem de İslâmî dönemde yaşayan muhadremûn şairler.

3. Cerîr (öl. 110/728 [?]) ve Ferezdak (öl. 114/732) gibi İslâm’ın erken döneminde yaşayan şairler. Bunlara İslâmiyyûn de denilmektedir.

4. Beşşâr b. Bürd (öl. 167/783-84) ve Ebû Nüvâs (öl. 198/813 [?]) gibi müvelledûn²⁴ veya muhdesûn²⁵ olarak isimlendirilen üçüncü tabakadan sonraki bütün şairler.²⁶

Birinci ve ikinci tabakadaki şairlerin şiirleri istişhâd için herkes tarafından kabul görmüştür. Üçüncü tabakadaki şairlerin şiirleri, yaygın olan görüşe göre, delil kabul edildiği; dördüncü tabakadaki şairlerin şiirleri ise, şahid olarak kullanılmayacağı belirtilmiştir.²⁷ Fakat Sîbeveyhi (öl. 180/796) ile Zemahşerî (öl. 538/1144) gibi bazı âlimler, bu tabakadaki güvenilir şairlerin şiirlerinin de şahid olarak kullanılabileceğini belirtmişlerdir.²⁸ Diğer bir ifadeyle şehirde yaşayan şairler için Hicrî ikinci asrın ortası;

²⁰ bk. İbnü’l-Enbârî, *İdâhü’l-vaqf ve’l-ibtidâ*, 1/100-102.

²¹ Ebû Hasan Ahmed b. Fâris b. Zekeriyya İbn Fâris, “şhd”, *Mü’cemu mekâyisi’l-lügâ*, thk. Abdüsselâm Muhammed Harûn (Dârü’l-Fikr, 1979), 3/221; Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Râgib el-İsfahânî, “şhd”, *Müfredâtu elfâzi’l-Şur’ân*, thk. Safvân ‘Adnân Dâvûdî (Dımaşk: Dârü’l-Kalem, 1423/2002), 465.

²² Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, “şhd”, *Lisânü’l-‘Arab* (Kahire: Dârü’l-Maârif, ts.), 26/2348-2349.

²³ İsmail Durmuş, “İstîşhâd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2001), 23/396.

²⁴ Arap edebiyatında müteahhir dönem şairleri için kullanılan bir terim.

²⁵ Müvelledûn adıyla da anılan ve şiirleri Arap grameriyle sözlük bilimine şahid olarak kabul edilmeyen şairler tabakası için kullanılan terim.

²⁶ Ebû Ali Hasan İbn Reşîk el-Kayravânî, *el-‘Umde fî mehâsini’ş-şî’ri ve adâbihi ve nakdih*, thk. Muhammed Müh-yüddîn Abdülhamîd (Dımaşk: Dârü’l-Cil, 1401/1981), 1/113-14.

²⁷ Abdülkadir b. Ömer el-Bağdâdî, *Hizânetü’l-‘edebe ve lübbü lübbâbi lisâni’l-‘Arab*, thk. Abdüsselâm Muhammed Harûn (Kahire: Mektebetü’l-Hancî, 1418/1996), 1/5-7.

²⁸ Süyûtî, *el-İktirâh*, 59.

badiyede yaşayanlar için ise Hicrî dördüncü asır, bir sınır olarak belirlenmiştir.²⁹ Ayrıca müvelled veya fesahatine güvenilmeyen birinin sözü olabilir endişesiyle hem şiirde hem de nesirde kim tarafından söylendiği tespit edilemeyen sözler ile ihticâc edilemeyeceği belirtilmiştir.³⁰ Ancak Ebü'l-Berekât İbnü'l-Enbârî'nin (öl. 577/1181) öncülük ettiği bu görüşe³¹ karşı çıkmış ve sözleri dilde güvenilir bir âlim tarafından nakledilen şiirlerin bundan ayrı tutulması gerektiği ifade edilmiştir.³²

Toparlayacak olursak, dilciler, şairin yaşadığı mekâna göre, şiirlerinin fasih veya zayıf olduğuna hükmedip şehirde yaşayan şairlerin değil, çölde yaşayanların şiirleriyle istişhâd edileceğini belirtmişlerdir.³³ İbn Cinnî (öl. 392/1002), bunu, şehirde yaşayanların dillerinde ortaya çıkan bozukluğa bağlamaktadır.³⁴ Ayrıca şiirleriyle istişhâd edilen şairin, Arap olmayanlara komşu olan bir kabileye mensup olmaması gerektiğinden söz edilmiştir.³⁵ Buna göre, hadarî olan şairin yanı sıra çölde yaşayıp da Arap olmayanlara komşu olan bölgelerde yaşayan şairlerinde şiirleriyle de istişhâd edilmez.³⁶ Ancak sözü edilen bu ölçütün, tefsir kitaplarında bir karşılığı olmadığı, dolayısıyla onların, kabile ayrımı yapmadan şiirleri kendilerine nakledilen bütün şairleri delil olarak kullandıkları belirtilmiştir.³⁷ Ayrıca istişhâd edilen şiirin ravisinin sîka/güvenilir olması gerektiği belirtilmekle birlikte Taberî (öl. 310/923), Zemahşerî, İbn 'Atıyye (öl. 541/1147) ve Kurtubî (öl. 671/1273) gibi müfessirlerin, Ebû 'Amr b. 'Alâ (öl. 154/771), Halil b. Ahmed (öl. 175/791) ve Sîbeveyhi gibi güvenilir raviler tarafından nakledilip aidiyeti belli olmayan bazı şiirleri de delil olarak kullandıkları ifade edilmiştir.³⁸ Son olarak istişhâd edilen şiirin delil getirilen konuya delâleti açık olup te'vile mahal bırakmayacak netlikte olması gerekir. Bu nedenle birçok müfessirin delil alınan değişik örneklere itiraz ettikleri belirtilmiştir.³⁹

2. Dahike (ضحك) Lafzının Hayız Görmek Anlamında Olduğu Görüşü ve Delillerin Değerlendirilmesi

Asıl anlamı açılmak, ortaya çıkmak olan đ-ğ-k kök harflerinden türeyen kelimele-
rin gülmek, gülme esnasında görünen ön ve arka dişler, bulut, açık yol, dolup taşmak, parıldayan taş, bal, alay etmek, hayret etmek, kar, tereyağı ve hayız görmek anlamlarında kullanıldığı belirtilmiştir.⁴⁰

²⁹ Şehrî, *eş-Şâhidü's-şî'rî*, 96.

³⁰ Süyûtî, *el-İktirâh*, 59.

³¹ Abdurrahmân b. Muhammed Ebü'l-Berekât İbnü'l-Enbârî, *el-İnsâf fi mesâ'ilil-hilâf beyne'l-Başriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*, thk. Cevdet Mebrûk Muhammed (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 2002), 468.

³² Bağdâdî, *Hizânetü'l-edeb*, 1/8.

³³ Şehrî, *eş-Şâhidü's-şî'rî*, 106.

³⁴ Ebü'l-Feth Osman İbn Cinnî, *el-Haşâiş*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr (Kahire: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.), 2/5.

³⁵ Şehrî, *eş-Şâhidü's-şî'rî*, 111.

³⁶ Ebû Hâtim, *Kitâbü'z-zîne*, 128; Süyûtî, *el-İktirâh*, 47.

³⁷ Şehrî, *eş-Şâhidü's-şî'rî*, 115.

³⁸ Şehrî, *eş-Şâhidü's-şî'rî*, 535.

³⁹ Şehrî, *eş-Şâhidü's-şî'rî*, 536-537.

⁴⁰ bk. Ebû Abdurrahman Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî, "dhk", *Kitâbü'l-'Ayn*, thk. Mehdî el-Mahzûmî - İbrahim es-Samarraî (Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, ts.), 3/58; Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, "dhk", *Tehzîbü'l-lüğa*, thk. Ali Hasan Hilâlî (Kahire: ed-Dârü'l-Mısriyye li'l-Te'lîf ve't-

Hz. İbrahim'in eşi Sâre'yi konu edinen Hûd sûresi 71. âyet ve meâli şöyledir:

وَأَمْرَاتُهُ قَانِمَةٌ فَصَجَّكَتْ فَبَشَّرْنَاَهَا بِإِسْحَاقَ وَمِنْ وَرَاءِ إِسْحَاقَ يَعْقُوبَ

“Ayakta bekleyen karısı rahatlayıp güldü, hemen ona İshak'ı, İshak'ın ardından da Ya'kûb'u müjdeledik.”⁴¹

Müfessirlerin çoğunluğuna göre, âyette zikredilen صَجَّكَتْ lafzı, *gülmek* anlamındadır. Fakat bu görüşü benimseyenler, gülmenin sebebine dair farklı açıklamalarda bulunmuşlardır. Sözelimi İbn Abbas⁴² ile Vehb b. Münebbih'e (öl. 114/732) göre, hem Sâre'nin hem de Hz. İbrahim'in yaşlarının ilerlemiş olduğu halde bir çocukla müjdelemiş olması, Sâre'yi gülmeye sevk etmiştir.⁴³ Ferrâ (öl. 207/822) da tefsirinde bu anlama işaret etmiştir.⁴⁴ Buna göre, kelimada şöyle bir takdim-tehir söz konusudur: Eşi ayakta duruyordu. Biz de ona İshak'ı, İshak'ın arkasından da Yakub'u müjdeledik. Bunun üzerine gülüp şöyle dedi: “*Aman yâ rabbi! Ben bir yaşlı kadın, şu da ihtiyar kocam; bu halde ben çocuk mu doğuracağım? Doğrusu bu şaşılacak bir şey!*” dedi.⁴⁵ Fakat Nehhâs (öl. 338/950), bu görüşe şu itirazda bulunmuştur: Âyette geçen fiilin başında sıralamayı ifade fe (ف) harfi yer almaktadır. Takdim-tehirin olduğunu kabul etmek ise, buna aykırıdır.⁴⁶ İbn Kesîr (öl. 774/1373) de, âyetin bağlamının bu anlama uygun düşmediği söylemiştir.⁴⁷

Buna karşın Süddî (öl. 127/745), misafirlerin, hazırlanan yemeğe el sürmemeleri, Hz. İbrahim'in eşi Sâre'ye ilginç geldiğinden gülmüştür, derken; Katâde (öl. 117/735), meleklerin, Lût kavmini yok etmekle görevlendirildikleri halde onların bu durumdan gafil olmalarını gülmenin sebebi olarak görmüştür. Kelbî'nin (öl. 146/763) içinde bulunduğu bazı tefsir âlimleri, Sâre'nin gülmesini, Hz. İbrahim'in korkmasına bağlamışlardır.⁴⁸ Diğer bazıları ise gülmenin sebebini şöyle açıklamışlardır: Hz. İbrahim gibi eşi de korkmuştu. Ancak meleklerin Hz. İbrahim'e korkma demeleriyle güvende olduklarını hissetmesi üzerine Sâre güldü.⁴⁹ Meleklerin Hz. İbrahim'e söyledikleri “*Korkma! Biz Lût kavmine gönderildik! dediler.*” sözüne hayret etmeyi gerektirecek bir durumun söz konusu

Tercüme, 1384/1964), 4/88-91; İbn Fâris, “dhk”, *Mü'cemu mekâyîsî'l-lüğa*, 3/393-394; Ebû'l-Hasan Ali b. İsmail İbn Sîde, “dhk”, *el-Mühkem ve'l-mühîtil'-a'zam*, thk. Abdülhamid Hindâvî (Beirut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421/2000), 3/33; Râgıb el-İsfahânî, “dhk”, *Müfredât*, 501-503; İbn Manzûr, “dhk”, *Lisânü'l-Arab*, 28/2557-2558.

⁴¹ Kur'an Yolu Meâli.

⁴² Ali b. Ahmed el-Vâhidî, *et-Tefsîrül-besîf* (Riyad: el-Memleketü'l-Arabiyye es-Süüdiyye Vezâretü't-Ta'lîmî'l-Alî Câmî'atü'l-İmâm Muhammed b. Süüd el-İslâmiyye, 1430/2009), 11/475.

⁴³ Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib İbn 'Atıyye, *el-Müharrarü'l-veccî fi tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed (Beirut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001), 3/189.

⁴⁴ Ebû Zekerriyya Yahya b. Ziyâd el-Ferrâ, *Me'âni'l-Çur'ân* (Beirut: 'Alemü'l-Kütüb, 1403/1983), 2/22.

⁴⁵ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 12/476; Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Çur'ân*, thk. Ahmet Vanlıoğlu - Bekir Topaloğlu (İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005), 7/71.

⁴⁶ Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed en-Nehhâs, *Me'âni'l-Çur'âni'l-Kerîm*, thk. Muhammed Ali es-Sâbûnî (Mekke: Merkezi İhyâi't-Türâsî'l-İslâmî, 1988), 3/359.

⁴⁷ Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *Tefsîrül-Çur'âni'l-Azîm*, thk. Mustafa Seyyid Muhammed (Kahire: el-Farûkü'l-Hedîse, 2000), 7/452.

⁴⁸ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 12/473-477.

⁴⁹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 12/476-477.

olmadığını ifade eden Taberî'ye göre, âyette sözü edilen فَضَحَكَتْ, Sâre'nin Lût kavmine hayret etmesi anlamındadır.⁵⁰

Söz konusu lafzın gülmek anlamında olduğu görüşüne karşın birçok kaynakta belirtildiğine göre İbn Abbas,⁵¹ İkrime⁵² ve Mücâhid b. Cebr (öl. 103/721),⁵³ Hûd sûresi 71. âyette zikredilen ضَحِكَ sözcüğünü, hayız görmek şeklinde açıklamışlardır.⁵⁴ Ayrıca Hz. Ali (öl. 40/661),⁵⁵ Abdullah b. Ömer (öl. 73/693)⁵⁶ ve Ca'fer-i Sâdık'ın (öl. 148/765) da kelimeyi bu şekilde tefsir ettikleri belirtilmiştir.⁵⁷

Gerek şiiir ile istişhâda önem verdiği belirtilen İbn Abbas, gerekse adları zikredilen diğerleri, Arap kelimelerinden veya şiiirden sözü edilen anlamı destekleyecek herhangi bir bilgiye yer vermemişlerdir. Fakat daha sonraki âlimler, Hicâz bölgesinden bazı Arapların الْمَرْأَةُ ضَحِكَتِ örneğinde olduğu gibi, sözü edilen fiili, kadının hayız görmesi anlamında kullandıklarını belirtmişlerdir.⁵⁸ Kûfe dil mektebi ileri gelenlerinden Sa'leb'e (öl. 291/904) göre, ضَحِكَ fiili, bu anlamda da kullanılmaktadır.⁵⁹ Diğer bazıları ise, tavşanın hayız görmesi anlamındaki ضَحِكَتِ الْمَرْأَةُ kullanımından hareketle Hûd sûresi 71. âyette geçen kelimenin de bu anlamdan istiare olduğunu söylemişlerdir.⁶⁰ Fakat Hâkim el-Cüsemî (öl. 494/1101), bunun zorlama bir yorum olduğunu beyan etmiştir.⁶¹

Öte yandan bazı dil ve tefsir âlimleri, ضَحِكَ fiilinin bazı şiiirlerde hayız görmek anlamında kullanıldığını ifade etmişlerdir. Sözelimi Emevî devri Hıristiyan Arap şairlerinden Ahtal'ın (öl. 92/710-11) şu beytinde kelimenin bu anlamda kullanıldığı söylenmiştir.⁶²

تَضَحُّكُ الضَّبْعِ مِنْ دِمَاءِ غَيِّ إِذْ رَأَتْهَا عَلَى الْجِدَابِ تَمُورُ⁶³

Sırtlan, sert toprakta oluk oluk akan kanları görünce, hayza girdi.

⁵⁰ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 12/478.

⁵¹ Abdurrahman b. Muhammed İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrül-Kur'âni'l-Azîm müsneden 'an Rasûli'l-Allah ve's-şahâbeti ve't-tâbi'in*, thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib (Mekke: Mektebetu Nezar Mustafa el-Bâz, 1417/1997), 6/1055.

⁵² Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 7/71.

⁵³ Vâhidî, *et-Tefsîr-ül-besîf*, 11/475; Fahreddin Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Tefsîr-ül-kebîr* (Beyrut: Darü'l-Fikr, 1401/1981), 18/27.

⁵⁴ Muhammed b. Ahmed b. Ebû Bekir el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmü'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdülmühsin et-Türki (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006), 11/163.

⁵⁵ Ezherî, *Tehzîbü'l-lüga*, 4/90.

⁵⁶ Mahmûd b. Abdullah el-Âlûsî, *Râhü'l-me'âni fi tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesâni* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 12/98.

⁵⁷ Ebû Ali Fadl b. Hasan et-Tabersî, *Mecma'ü'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Mürtezâ, 2006), 5/238.

⁵⁸ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 12/477.

⁵⁹ Ebû'l-Feth Osman İbn Cinnî, *el-Mühteseb*, thk. Ali en-Necdî Nâsif vd. (Kahire: Dâru Sezgîn, 1406/1986), 3/324.

⁶⁰ bk. Ahmed b. Muhammed es-Semerkindî el-Haddâdî, *el-Medhal li 'ilmi tefsîri Kitâbi'l-Allah Teâlâ*, thk. Safvân 'Adnân Dâvûdî (Dimaşk - Beyrut: Dârü'l-Kalem - Dâretü'l-'Ulûm, 1408/1998), 105-106.

⁶¹ Ebû Sa'îd Mühsin b. Muhammed Hâkim el-Cüsemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, thk. Abdurrahman b. Süleyman es-Sâlimî (Kahire - Beyrut: Dârü'l-Kitâb el-Misrî - Dârü'l-Kitâb el-Lübânî, 1440/2019), 5/3531.

⁶² Muhammed Ali Tâhâ Dürre, *Tefsîr-ül-Kur'âni'l-Kerîm ve irâbuhu ve beyânuhu* (Dimaşk - Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1430/2009), 4/473.

⁶³ *Dîvânü'l-Ahtal*, thk. Mehdi Muhammed Nâsirüddin (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1414/1994), 137.

Açıkçası kanın sert toprakta oluk oluk akması ile sırtlanın hayız görmesi arasında bağlantı kurmakta zorlandığımızı ifade etmek isteriz. Dolayısıyla ileride görüleceği üzere benzer şiirler için yapılan açıklamalardan hareketle beytin şu anlamda olduğunu kabul etmenin daha isabetli olacağı kanaatindeyiz: *Sırtlan, sert toprakta oluk oluk akan kanları görünce, dişlerini gösterdi.*

Basralı bazı dil ve edebiyat âlimlerinden naklen Hicâz ehlinde bazılarının kelimenin hayız anlamında kullandıklarını belirten Taberî'ye göre kelime, Kümeyt el-Esedî'nin (öl. 126/744) şu şiirinde bu anlamda kullanılmıştır:

فَأَضْحَكَتِ الصَّبَاغُ سُبُوفُ سَعْدٍ بِقَتْلِي مَا دُفِنَ وَلَا وُدِينَا

*Sa'd kabilesinin kılıçları, defnedilmeyen ve diyeti ödenmeyen ölülere yaptıkları, sırtlanların hayız görmesine neden oldu.*⁶⁴

Fakat *dahike* kelimesinin zikredildiği bu şiirde asıl anlatılanın şu olduğu belirtilmiştir: Sırtlanlar, ölüleri yemek için ön dişlerini çıkartırlar. Gülme esnasında ön dişler ortaya çıktığı için şiirde gülmek anlamına gelen ضحك kökünden türeyen أَضْحَكَ fiili kullanılmıştır. Diğer bazıları ise sırtlanlar, ölüleri yeme esnasında sevinçli oldukları için birbirlerine uluyorlar. Bu nedenle sırtlanların bu hareketi, gülme olarak ifade edilmiştir. Bu anlamla bağlantılı olarak diğer bazıları şöyle demiştir: Arapçada şarabın üzüm kelimesi ile ifade edilmesi gibi, burada da sevinç yerine gülmek fiili kullanılmıştır. Zira gülmek mutluluk sonucunda ortaya çıkar.⁶⁵ Buna göre şiir, şöyle tercüme edilebilir: *Sa'd kabilesinin kılıçları, defnedilmeyen ve diyeti ödenmeyen ölülere yaptıkları, sırtlanların dişlerini göstermesine neden oldu.*

Dahike kelimesinin kimin tarafından söylendiği bilinmeyen şu şiirde de hayız anlamında kullanıldığı belirtilmiştir:

وَضِحْكَ الْرَائِبِ فَوْقَ الصَّفَا كَمِثْلِ دَمِ الْجَوْفِ يَوْمَ الْلِفَا

*Tavşanların Safâ üstündeki hayzı, savaş günü karın bölgesinden akan kana benzer.*⁶⁶

Dil ve kiraât âlimi İbnü'l-A'rabî (öl. 231/846), bu beyitten hareketle ضحك kelimesinin hayız anlamında kullanıldığını dile getirmiştir.⁶⁷ Buna göre, ilgili kelimenin insanlar için hayız anlamında kullanılması, kinaye⁶⁸ veya istiaredir.⁶⁹ Fakat şiirde tavşanın hayız görmesi anlamında kullanılmasından hareketle, Hûd sûresi 71. âyette de kadının hayız görmesi anlamında olduğunu söylemek uzak bir ihtimal olsa gerektir. Çünkü bir karinenin bulunması durumu hariç, kelimelerin meşhur bilindik anlamını esas almak gerekir. Dolayısıyla tavşanlar için kullanılan bir şiiri esas alıp kelimeyi ona göre açıklamanın isabetli olmadığını söylemek mümkündür.

⁶⁴ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 12/477-478; Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasan Tûsî, *et-Tibyân fi tefsiri'l-Kur'an*, thk. Ahmed Habîb Kasîr el-Amilî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.), 6/31.

⁶⁵ İbn Sîde, *el-Mühkem ve'l-mühîti'l-a'zam*, 3/33.

⁶⁶ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 12/477-478; Tûsî, *et-Tibyân*, 6/31.

⁶⁷ İbn Cinnî, *el-Müheseb*, 1/323; İbn Sîde, *el-Mühkem ve'l-mühîti'l-a'zam*, 3/33.

⁶⁸ Taberî, *Mecma'ü'l-beyân*, 5/239.

⁶⁹ Haddâdî, *el-Medhal*, 106.

Kelimenin, Cahiliye dönemi şairlerinden Tebbete Şerran (öl. 540 [?])⁷⁰ veya Zülisba' el-Advânî'ye (öl. 600 [?]) ait olduğu belirtilen şu şiirde de hayız görmek anlamında kullanıldığı beyan edilmiştir:

تَضَحُّكَ الصَّبُعُ لِقَتْلِي هُدَيْلِي   وَتَرَى الذَّنْبَ لَهَا يَسْتَهْلِي

*Sırtlan, Hüzeyl kabilesinin ölüleri için hayız görür, kurdun da onlar için uluduğunu görürsün.*⁷¹

Fakat Ebû Hâtim es-Sicistânî (öl. 255/869), şiirde geçen تَضَحُّكَ fiilinin, hayız değil, sırtlanın dişlerini göstermesi anlamında olduğunu söylemiştir. Buna göre, sırtlanların ölüleri yemek için sevinmeleri ve birbirlerine ulumaları تَضَحُّكَ fiili ile ifade edilmiştir. Aynı şekilde kurtlar da sevinçten uluyorlar.⁷² Sa'leb'in (öl. 291/904) de beyti bu şekilde açıkladığı ifade edilmiştir.⁷³ Buna göre şiirin anlamı şöyledir: *Sırtlan, Hüzeyl kabilesinin ölüleri için dişlerini gösterir, kurdun da onlar için uluduğunu görürsün.*

Dahike kelimesinin kimin tarafından söylendiği bilinmeyen şu şiirde de hayız anlamında kullanıldığı ifade edilmiştir:

وَعَبْدِي بِسَلْمَى صَاحِكًا فِي لُبَانَةٍ   وَلَمْ يَغْدُ حَقًّا تَذْنُهَا أَنْ يَحْلُمَا

*Selmâ ile tanışmam hayızda iken olmuştu, (o zaman) memelerinin uçları/başları henüz çıkmamıştı.*⁷⁴

Kanaatimizce şiirde geçen صَاحِكًا lafzını hayız görmek anlamına hamletmek için hiçbir neden yoktur. Hatta beytin ikinci mısrası, bunun gülmek anlamında olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla şiirin şu anlamda olduğunu söylemek daha isabetlidir: *Gülen Selmâ ile tanışmam ince bir çarşaf içinde iken olmuştu, (o zaman) memelerinin uçları/başları henüz çıkmamıştı.*

Dahike kelimesinin kimin tarafından söylendiği bilinmeyen şu şiirde de hayız anlamında kullanıldığı söylenmiştir:

إِنِّي لَأَتِي الْعُرْسَ عِنْدَ طُورِهَا   وَأَهْجُرُهَا يَوْمًا إِذْ تَكُ صَاحِكَا

*Temizlik vakitlerinde gelinle birlikte olurum, hayızlı olduğu günde ise ondan uzaklaşıyorum.*⁷⁵

Âlûsî'ye (öl. 1270/1854) göre, söz konusu şiirler, kelimenin hayız anlamında olduğunu göstermektedir. Ayrıca o, karşıt görüşte olan İbnü'l-Müneyyir'den (öl. 683/1284) şu bilgileri nakletmiştir: İlgili sözcüğe hayız anlamını vermek uzak bir ihtimaldir. Şöyle ki; Sâre'nin hayız görmesi, müjde olayından önce ise bu durumda onun hayret etmesini gerektirecek bir durum söz konusu değildir. Çünkü hayız görmek, normalde hamile olmanın bir ölçütüdür. Dolayısıyla hayız gören bir kadının hamile

⁷⁰ *Dîvânu Tebbete Şerran ve aḥbârûhu*, thk. Ali Zülfikâr Şakir (Beirut: Dâri'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1404/1984), 250.

⁷¹ bk. Vâhidî, *et-Tefsîrû'l-beşîf*, 11/476.

⁷² Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan İbn Düreyd, *Cemharatü'l-lüğa* (Haydarâbâd-Dekken: Matbaatu Meclisu Dâiretü'l-Maârif, 1344/1926), 2/167; ayrıca bk. Ezherî, *Tehzîbü'l-lüğa*, 4/89-90; İbn Cinnî, *el-Mühîteseb*, 1/324; Râğıb el-İsfahânî, *Müfredât*, 501.

⁷³ İbn Manzûr, "dhk", *Lisânü'l-Arab*, 28/2558.

⁷⁴ Muhammed b. Yûsuf Ebû Hayyân, *el-Baḥrû'l-mühîṭ*, thk. 'Âdil Ahmed Abdülmevcûd (Beirut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1993), 5/237.

⁷⁵ bk. Kurtubî, *el-Câmi' li aḥkâmü'l-Ḳur'ân*, 11/163.

kalması, şaşılacak bir durum değildir. Âlûsî, bu itiraza şöyle cevap verildiğini belirtmiştir: Vakti dışında görülen hayız da haddi zatında hayrete düşüren bir olaydır. Ayrıca Sâre, bunun hayız değil, hastalık kanı olduğunu zannettiği için de hayrete düşmüş olabilir.⁷⁶

Öte yandan sözü edilen lafız, Mekke karilerinden Muhammed b. Ziyâd el-A'râbî tarafından⁷⁷ فَضَحَكْتُ şeklinde okunduğu nakledilmektedir.⁷⁸ Fakat İbn Cinnî, dilde böyle bir kullanımın olmadığını belirtmektedir.⁷⁹ Mevzu bahis edilen kiraâtın şaz olmasının nedenlerinden birinin de bu olduğunu söylemek mümkündür. Fakat Âlûsî'ye göre, bu kiraât, kelimenin cumhurun فَضَحَكْتُ şeklindeki kiraâtının da hayız anlamında olduğunu göstermektedir.⁸⁰ Ca'ferî mezhebine mensup Tabâtabâî (öl. 1981) de kelimenin فَضَحَكْتُ hayız görmek anlamını tercih etmiştir. Ayrıca ona göre, âyetin devamındaki فَبَشَّرْنَا مَا فَ (ف) harfi de bu anlamı desteklemektedir.⁸¹

Buna karşın Ferrâ, lafızın hayız anlamıyla ilgili olarak, bunu, güvenilir birinden duymadığını belirtirken,⁸² Ebû 'Ubeyde (öl. 209/824 [?]) ile Ebû 'Ubeyd (ö. 224/838) *dahîke* lafzının hayız görmek anlamında olduğu görüşüne katılmadıklarını ifade etmişlerdir.⁸³ Ayrıca Zeccâc (öl. 311/923), hayız anlamının dikkate alınacak bir tarafının olmadığını beyan ederken,⁸⁴ Nehhâs (öl. 338/950), kelimeye bu anlamı vermenin doğru olmadığını söylemiştir.⁸⁵ Fakat İbnü'l-Enbârî, yukarıda adları zikredilen âlimlerin kelimeye dair bu anlamı bilmiyor veya katılmıyor olmalarının, kelimenin hayız anlamında kullanılmadığı anlamına gelmediğini savunmuştur.⁸⁶

Râgıb el-İsfahânî'ye (öl. 5./11. yüzyılın ilk çeyreği) göre, bu kelime, bazı müfessirlerin düşündükleri gibi hayız değil; hayret etmek anlamındadır. Söz konusu âyetin (Hûd 11/71) hemen ardından gelen عَجِيبٌ “Doğrusu bu şaşılacak bir şey!”⁸⁷ ile “Elçiler de ‘Allah’ın işine mi şaşıyorsun?’ dediler.”⁸⁸ âyetlerinde geçen عَجِيبٌ ve آتَعَجِبِينَ ifadeleri de bu hususu destekler niteliktedir. Son olarak Râgıb el-İsfahânî'ye göre, çocukla müjdelenmesinden sonra bunun hayret uyandıran bir durum

⁷⁶ Âlûsî, *Rûhü'l-me'ânî*, 12/98.

⁷⁷ Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hağâiki çavâmiği't-tenzil ve 'uyûni'l-eğvâli fi vücûhi't-te'vil*, thk. Şeyh 'Âdil Ahmed Abdülmevcûd (Riyad: Mektebetü'l-'Ubeykân, 1998), 3/216; İbn 'Atıyye, *el-Müharrarü'l-vecz*, 3/189.

⁷⁸ Ebû Abdullah Hüseyin b. Ahmed İbn Hâleveyh, *Mühtaşar fi şevâzî'l-Kur'an min kitâbi'l-bedî* (Kahire: Mektebetü'l-Mütenebbî, ts.), 65.

⁷⁹ İbn Cinnî, *el-Mühteseb*, 1/324.

⁸⁰ Âlûsî, *Rûhü'l-me'ânî*, 12/98.

⁸¹ Seyyid Muhammed Hüseyin et-Tabâtabâî, *el-Mîzân fi tefsîri'l-Kur'an* (Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbû'ât, 1997), 10/311, 316, 319.

⁸² Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'an*, 2/22.

⁸³ Vâhidî, *et-Tefsîrü'l-besîf*, 11/476.

⁸⁴ Ebû İshak İbrâhîm ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'an ve i'râbu*, thk. Abdülcelîl Abduh Şelebi (Beyrut: 'Alemü'l-Kütüb, 1988), 3/62.

⁸⁵ Nehhâs, *Me'âni'l-Kur'an*, 3/359.

⁸⁶ Râzî, *Tefsîrü'l-kebir*, 18/28.

⁸⁷ Hûd 11/72.

⁸⁸ Hûd 11/73.

olmadığını bilmesi için Sâre o anda hemen hayız görmeye başlamıştır.⁸⁹ İbn 'Atıyye'ye (öl. 541/1147) göre de ضحك sözcüğüne verilen hayız anlamının dilsel temeli zayıftır.⁹⁰

Hûd sûresi 71. âyeti, aynı olayın anlatıldığı Zariyât sûresi 28 ve 29. âyetlerle bağlantılı olarak ele alan İbn 'Âşûr (öl. 1973) özetle şöyle demektedir: Hazırladığı ikrama meleklere dokunmadığını gören Hz. İbrahim'in içine korku düşünce, gelen melekler, korkma deyip ona bilgili bir oğul müjdesi verdiler. Bunu duyan eşi, çığlık atarak döndü ve ellerini yüzüne vurarak şöyle dedi: İhtiyarlanmış kısır bir kadından mı? Hûd sûresi 71. âyette ise, Hz. Sâre'nin bu müjde karşısında hayrete kapılıp gülmesi üzerine melekler ona Yakub'un da müjdesini verdiler. Hz. Sâre, önceleri gülmekle gizlemeye çalıştığı bu hayretini bu sefer Hûd sûresi 72. âyette belirtilen şu ifadelerle dışa vurdu: “*Aman yâ rabbi! Ben bir yaşlı kadın, şu da ihtiyar kocam; bu halde ben çocuk mu doğuracağım? Doğrusu bu şaşılacak bir şey!*” dedi.⁹¹

Tevrat'ta Hz. İbrahim ile eşi Sâre'nin Hz. İshak'la müjdelenmesi şu şekilde geçmektedir: “*Ona, ‘Karin Sara nerede?’ diye sordular. ‘İşte çadırda’ diye cevap verdi. (Adamlardan biri) ‘Gelecek yıl bu vakitte sana mutlaka döneceğim’ dedi; ‘ve eşin Sara’nın bir oğlu olacak.’ Sara çadırın girişinin arkasında dinlemekteydi; o (Avraam) diğer taraftaydı. Hem Avraam hem de Sara ihtiyarlanmışlardı ve ileri yaşlardı. Sara’nın âdet görmesi kesilmişti. Sara ‘Menopoza girmeme rağmen kalbimin isteğine (gerçekten) kavuşabilecek miyim?’ diyerek içinden güldü. ‘Kocam da yaşlandı!’ Tanrı Avraam’a “Sara neden ‘Yaşlanmış olmama rağmen gerçekten doğuracak mıyım’ diyerek güldü?” dedi. ‘Tanrı’nın yapamayacağı bir şey var mı? Belirlenen vakitte sana döneceğim ve Sara’nın bir oğlu olacak.’ Sara ‘Gülmedim’ diyerek inkâr etti; çünkü korkmuştu. (Avraam) ‘Hayır’ dedi. ‘Güldün.’”⁹² İshak isminin iştikakına dair Diyanet İslam Ansiklopedisinde yer alan şu bilgiler de, söz konusu kelimenin anlamını belirlemeye katkı sunmaktadır: “İshak kelimesi İbrânîce’de ‘gülmek’ anlamındaki sahak kökünden olup ‘O gülüyor’ mânasına gelmektedir. Bir çocuğu olacağı müjdesini aldığı anda İbrahim’in veya Sâre’nin gülmesiyle İshak adının verilmesi arasında bağlantı kurulmakta ve bu husus kelimenin bu anlama gelişiminin bir açıklaması diye gösterilmekte, ancak bunlar halk etimolojisi ve yakıştırmalar olarak değerlendirilmektedir. Kelime, genellikle kabul edildiğine göre Tanrı adı taşıyan bir ismin (Yishakel) kısaltılmış biçimidir. ‘El (Tanrı) güldü’ veya ‘Tanrı (çocuğa) tebessüm etti’ anlamına gelmektedir.”⁹³ Dolayısıyla birçok müfessirin açıklamalarına ilave olarak hem konuya dair Tevrat’ta yer alan ifadeler, hem de Hz. İshak isminin etimolojisine dair açıklamalar, dahike lafzının hayız değil, gülmek anlamında olduğunu göstermektedir.*

⁸⁹ Râgıb el-İsfahânî, “dhk”, *Müfredât*, 502.

⁹⁰ İbn 'Atıyye, *el-Müharrarü'l-vecîz*, 3/189.

⁹¹ bk. Muhammed Tahir İbn 'Âşûr, *Tefsîrü't-tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: Darü't-Tunusiyye, 1984), 12/119-120.

⁹² *Tora Türkçe Çeviri ve Açıklamalarıyla Tora ve Aftara*, çev. Moşe Farsi (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, 2019). Tevrat, Tekvîn 18/9-15.

⁹³ Ömer Faruk Harman, “İshak”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2000), 22/519.

3. Ekber (كَبْرٌ) Lafzının Hayız Görmek Anlamında Olduğu Görüşü ve Delillerin Değerlendirilmesi

Arapçada k-b-r kök harflerinden türeyen kelimeler küçüğün karşıtı anlamındaki *yüce ve ulu, bir şeyin büyük bölümü, babanın en büyük çocuğu, yaşlılık ve azamet* gibi anlamlarda kullanılmaktadır.⁹⁴ Ayrıca lügatte böyle bir anlamı bilinmediği halde bazı tefsir âlimlerinin Yûsuf sûresi 31. âyette geçen كَبْرٌ lafzına hayız görmek anlamı verdikleri ifade edilmiştir.⁹⁵

Yûsuf sûresi 31. âyet ve meâli şöyledir:

فَلَمَّا سَمِعَتْ بِمَكْرِهِنَّ أَرْسَلَتْ إِلَيْهِنَّ وَأَعْتَدَتْ لَهُنَّ مُتَّكًا وَأَتَتْ كُلَّ وَاحِدَةٍ مِّنْهُنَّ سِكِّينًا وَقَالَتِ اخْرُجْ عَلَيْهِنَّ فَلَمَّا رَأَيْنَهُ أَكْبَرْنَهُ وَقَطَّعْنَ أَيْدِيَهُنَّ وَقُلْنَ حَاشَ لِلَّهِ مَا هَذَا بَشَرًا إِنْ هَذَا إِلَّا مَلَكٌ كَرِيمٌ

“Aziz’in karısı, kadınların dedikodularını duyunca onlara davetçi gönderdi; yaslanmaları için yastıklar hazırladı ve onlardan her birine bir bıçak verdi. (Kadınlar meyvelerini soyarken Yûsuf’a), ‘karşılarna çık!’ dedi. Kadınlar Yûsuf’u görünce güzelliği karşısında şaşırıp kaldılar. Bu yüzden ellerini kestiler ve ‘Hâşâ rabbimiz! Bu bir beşer değil, bu ancak değerli bir melektir!’ dediler.”⁹⁶

Dahhâk (öl. 105/723) kanalıyla nakledilen bir rivayete göre İbn Abbas, Yûsuf sûresi 31. âyette geçen كَبْرٌ lafzını, *büyülenmek* şeklinde tefsir etmiştir.⁹⁷ Buna göre, kelimenin başında yer alan *hemze* saymak anlamındadır, yani onu büyük saydılar.⁹⁸ Mücâhid,⁹⁹ Süddî, Katâde ve Zeyd b. Eslem (öl. 136/754) gibi erken dönem tefsir âlimlerinin de sözü edilen kelimeyi bu şekilde açıkladıkları belirtilmiştir.¹⁰⁰

Yukarıda ifade edilen anlama karşın Abdüssamed kanalıyla¹⁰¹ İbn Abbas’tan nakledilen diğer bir rivayete göre, Yûsuf sûresi 31. âyette geçen كَبْرٌ lafzı, kadınlar, sevinçten hayız gördüler, anlamındadır.¹⁰² Ayrıca Leys (öl. 187/803 [?]) yoluyla nakledilen bir rivayette,¹⁰³ Mücâhid’in de kelimeyi hayız görmek şeklinde tefsir ettiği ifade edilmiştir.¹⁰⁴

Gerek İbn Abbas’ın gerekse Mücâhid’in kelimelerin anlamlarını belirlemede şiir ile istişhâda önem verdikleri bilinmektedir. Ancak her ikisinin de bu anlamla bağlantılı olarak ister Arap kelimelerinden ister şiirden herhangi bir bilgiye yer vermediklerini ifade etmek gerekir. Fakat İbn Ebû Hâtim (öl. 327/938), kelimenin şu beyitte bu anlamda kullanıldığı belirtilmiştir:

⁹⁴ Ferâhidî, “kbr”, *Kitâbü'l-Ayn*, 5/361-362; İbn Fâris, “kbr”, *Mü'cemu mekâyisi'l-lüğa*, 1/153-154; kbr kökünden türeyen lafızların anlamlarına dair geniş bilgi için bk. Şükrü Aydın, *Kur'an'da Kibir Kavramı* (İstanbul: Akdemi Titiz Yayınları, 2015), 3-10.

⁹⁵ İbn Düreyd, *Cemharatü'l-lüğa*, 1/275.

⁹⁶ Kur'an Yolu Meâli.

⁹⁷ İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrü'l-Kur'an*, 7/2136.

⁹⁸ İbn 'Âşûr, *et-Taḥrîr ve't-tenvîr*, 12/262.

⁹⁹ Vâhidî, *et-Tefsîrü'l-besîṭ*, 12/98.

¹⁰⁰ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 13/230.

¹⁰¹ Vâhidî, *et-Tefsîrü'l-besîṭ*, 12/98.

¹⁰² İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrü'l-Kur'an*, 7/2136.

¹⁰³ Vâhidî, *et-Tefsîrü'l-besîṭ*, 12/98.

¹⁰⁴ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'an*, 3/106.

نأتي النساء لدى/على إيطارهن ولا نأتي النساء إذا أكبرن إكبارا

*Biz, temizlik dönemlerinde kadınlarla birlikte oluruz, hayız gördüklerinde onlarla birlikte olmayız.*¹⁰⁵

Fakat dil ve edebiyat âlimi olan Ezherî (öl. 370/980), bu beyit hakkında şöyle bir değerlendirmede bulunmuştur: Kelimenin hayız anlamında kullanıldığı doğru kabul edilmesi halinde, bunu şu şekilde yorumlamak daha uygundur: Kadın, ilk hayız görmeye başladığında çocukluktan erginliğe adım atmış olmaktadır. Bu nedenle أكبر fiili, hayız gördü anlamında kullanılmıştır. Diğer bir ifadeyle büyüdü ve sorumluluk sahibi olan kimselerin sınıfına girdi.¹⁰⁶

Taberî'ye göre, âyette geçen أَكْبَرْتُهُ lafzındaki هـ zamiri, Hz. Yûsuf'a râcidir. Hayız anlamında kullanıldığı belirtilen beytin şiir ravileri tarafından bilinmeyip uydurma olduğunu ifade eden Taberî'ye göre, İbn Abbas'tan nakledilen rivayet sahih ise, bu durumda anlamın şu şekilde olması daha uygundur: Kadınlar, Hz. Yûsuf'un güzelliği karşısında büyüledikleri için hayız görmeye başladılar.¹⁰⁷ Hâkim el-Cüşemî'ye göre ise, İbn Abbas'tan nakledilen rivayeti, lafzın bu anlamda olduğuna değil, aksine kadınların o sırada hayız gördükleri anlamına hamletmek gerekir.¹⁰⁸

İlgili sözcüğün hayız anlamında kullanıldığını ileri süren Mütenebbî (öl. 354/965) ile Hâtimî (öl. 388/998) arasında şöyle bir tartışmanın cereyan etmiştir: Mütenebbî, أَكْبَرْتُهُ فَكَلِمًا رَأَيْتُهُ أَكْبَرْتُهُ âyetinde zikredildiği üzere, kadınlar Hz. Yûsuf'un güzelliği karşı hayranlıkları ve ona duydukları arzu sonucunda hayız gördüler, demesi üzerine, Hâtimî şöyle itiraz etmiştir: İlim ehlinde hiç kimse böyle bir anlama kail olmadığı gibi, güvenilir hiç kimse de bu anlama tanıklık etmemiştir. Aksine sözü edilen şiir, şaz bir beyit olup herhangi bir şaire nispet edilmemiştir. Mütenebbî'nin öyle ise أَكْبَرْتُهُ ifadesi ne anlama gelir? sorusuna karşın Hâtimî şöyle demiştir: Onu büyülediler anlamındadır. Bu kelime, cümlenin yapısı gereği, hayız gördüler anlamına gelemez. Zaten âyetin şu bölümü de bunu teyit etmektedir: “*Hâşâ rabbimiz! Bu bir beşer değil, bu ancak değerli bir melektir!*”¹⁰⁹

Sözü edilen kelimenin Tayy lehçesinde kadının erginlik yaşına girdiğinin ilk aşaması olan hayız anlamında kullanıldığını, ancak Yûsuf sûresi 31. âyette geçen zamirin bu anlamı desteklemediğini ifade eden Ezherî'ye göre, İbn Abbas'tan nakledilen rivayetin sahih olması halinde hânın zamir değil; duraklama hâsı olması gerekir.¹¹⁰ Zemahşerî tarafından da kaydedilen bu yoruma¹¹¹ göre, kelimenin hayız anlamında kullanılması, kinayedir veya mecazdır.¹¹² Fakat Kurtubî, vakfe hâsının sakın olup vasil halinde düştüğü için Ezherî'nin bu yorumunun yanlış olduğunu belirtmiştir.¹¹³ Ebû

¹⁰⁵ İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrû'l-Kur'an*, 7/2136.

¹⁰⁶ Ezherî, *Tehzîbü'l-lüğa*, 10/211.

¹⁰⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 13/231-132.

¹⁰⁸ Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 5/3634.

¹⁰⁹ Şehrî, *eş-Şâhidü's-Şîrî*, 533.

¹¹⁰ Ezherî, *Tehzîbü'l-lüğa*, 10/212; ayrıca bk. Râzî, *Tefsîrû'l-kebîr*, 18/130.

¹¹¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/278.

¹¹² Âlûsî, *Râhü'l-me'ânî*, 12/229.

¹¹³ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmü'l-Kur'an*, 11/333.

Hayyân'nın (öl. 745/1344) şu açıklaması da bu yaklaşımı teyit etmektedir: Fiildeki *hâ*, bütün kıraât imamları tarafından ötreli olarak okunmuştur. Bu da sekte değil; zamir *hâsı* olduğunu göstermektedir.¹¹⁴ Haddâdî (öl. 400/1010'dan sonra), bu sorunun *هـ* veya *به* şeklinde bir harfin takdir edilmesiyle halledilebileceğini ifade ederken,¹¹⁵ Vâhidî (öl. 468/1076) ile Kurtubî, İbnü'l-Enbârî'nin şu açıklamasının Ezherî'nin yaptığı açıklamadan daha tutarlı olduğunu belirtmişlerdir: *Hâ*, Hz. Yûsuf'a râci değildir; aksine fiildeki masdardan kinayedir. Buna göre, *كبرن إكبارا* cümlesi, *حوضن حوضا* takdirindedir.¹¹⁶

Öte yandan Ebû 'Ubeyde Arap lisanında *كَبْرَن* fiilinin, hayız anlamında kullanılmadığını ifade ederken,¹¹⁷ Zeccâc ile Nehhâs, *حوضن* fiilin lazimi olmasından hareketle kelimenin hayız gördü anlamında olamayacağını belirtmişlerdir.¹¹⁸ Ali b. İsa er-Rümmânî (öl. 384/994) de şiir ravileri tarafından bilinmeyen bu şiirin uydurulduğunu belirtmiştir.¹¹⁹ İlgili beytin daha sonraları birileri tarafından uydurulduğunu ve dedesi İbn Abbas'tan rivayette bulunan Abdüssamed'in ilim ravilerinden olmadığını belirten İbn 'Atiyye'ye göre, Yûsuf sûresi 31. âyette zikredilen bu fiilin hayız gördü anlamında olduğuyla ilgili yaklaşım çok zayıftır.¹²⁰ Delil gösterilen şiirin uydurulduğu düşüncesinde olan Tûsî (öl. 460/1067) ile Tabersî'ye (ö. 548/1154) göre de, kelime hayız anlamında değildir.¹²¹

Sonuç

Kur'ân-ı Kerim'de yer alan bazı lafızların önde gelen bazı sahabeye kapalı geldiği ve Hz. Peygamber'in vefatından sonraki dönemlerde Kur'ân ve Sünnet'teki *garîb* lafızları açıklamada şiirden yararlandıkları rivayet edilmiştir. Ayrıca İslâm dini, Arap olmayan topluluklar arasında yayılınca Kur'ân-ı Kerim ile hadislerde yer alan *garîb* lafızları açıklama daha belirgin bir ihtiyaç haline geldi. Bu nedenle Müslümanlar, dini nasları anlamada Arap kelamına -gerek nesir gerek şiire- müracaat ettiler. Fakat istişhâd edilen şiirin, ihticâc edilen dönemden bir şaire ait olmasının yanı sıra, güvenilir âlimlerin delil aldıkları fasih şairlerin şiirleri olması gerektiği belirtilmiştir. Bu nedenle nadir kabilinden olup rivayetine güvenilmeyen ravilerin naklettikleri şiirler ile istişhâd edilmemiştir.

Hz. İbrahim'in eşi Sâre'yi konu edinen Hûd sûresi 71. âyette zikredilen *dahîke* *حَاجِكَ* lafzı, İbn Abbas'ın da içinde bulunduğu müfessirlerin kahir ekseriyeti tarafından

¹¹⁴ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-mühîd*, 5/303.

¹¹⁵ Haddâdî, *el-Medhal*, 106.

¹¹⁶ Vâhidî, *et-Tefsîrü'l-besîf*, 12/99-100; Kurtubî, *el-Câmi' li aḥkâmü'l-Ḳur'ân*, 11/333.

¹¹⁷ Ma'mer b. Müsenna et-Teymî Ebû 'Ubeyde, *Mecâzû'l-Ḳur'ân*, thk. Fuat Sezgin (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, ts.), 1/361.

¹¹⁸ Zeccâc, *Me'âni'l-Ḳur'ân*, 3/107; Nehhâs, *Me'âni'l-Ḳur'ân*, 3/422.

¹¹⁹ Hâkîm el-Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 5/3634.

¹²⁰ İbn 'Atiyye, *el-Müharrarü'l-vecîz*, 3/239.

¹²¹ Tûsî, *et-Tibyân*, 6/131; Tabersî, *Mecma'ü'l-beyân*, 5/306.

gülmek şeklinde tefsir edilmiştir. Buna karşın İbn Abbas'tan nakledilen diğer bir rivayete göre, sözü edilen lafız, *hayız görmek* anlamındadır. Hz. Ali, Abdullah b. Ömer, İkrime, Mücâhid ve Ca'fer-i Sâdık'ın da Hûd sûresi 71. âyette zikredilen ضحك sözcüğünü, *hayız görmek* şeklinde tefsir ettikleri ifade edilmiştir. Dil ve edebiyat âlimleri de söz konusu lafız hakkında farklı değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Bazıları, lafzın hem nesir hem şiirde hayız anlamında kullanıldığından hareketle âyette de bu anlamda olduğunu belirtirken, diğer bazıları, güvenilir raviler tarafından nakledilmediği gerekçesiyle lafzın bu anlamda kullanıldığıyla ilgili görüşe karşı çıkmışlardır. Söz konusu lafzın *gülmek* anlamında olduğuna dair görüş, kanaatimizce daha isabetli görünmektedir. Zira ikisi hariç delil getirilen diğer şiirlerin tamamı bu anlamı destekler nitelikte değildir. Ayrıca bu lafzın, İslâmî döneme ait bazı nesir veya şiirlerde hayız anlamında kullanılmış olsa bile, âyette zikredilen kelimenin de bu anlamda olduğunu zorunlu kılmamaktadır. Çünkü birçok müfessirin de işaret ettiği gibi, bir delilin bulunması durumu hariç, Kur'ân-ı Kerim'de zikredilen kelimeleri, dil uzmanlarının bilebilecekleri anlamlara değil, dilde yaygın anlam veya anlamlara hamletmek gerekir.

Yûsuf sûresi âyette geçen كَبْرُؤُا lafzı, müfessirlerin cumhuruna göre, kadınlar Hz. Yûsuf'un güzelliği karşısında hayrete düştüler, anlamındadır. Bu lafzın anlamıyla ilgili olarak İbn Abbas ile Mücâhid'den iki rivayet nakledilmiştir. Abdüssamed kanalıyla İbn Abbas'tan nakledilen bir rivayete göre, âyette yer alan كَبْرُؤُا lafzı, kadınlar, sevinçten hayız gördüler, anlamındadır. Bunun gibi Leys yoluyla nakledilen bir rivayete göre, sözü edilen lafız Mücâhid tarafından da *hayız görmek* şeklinde tefsir edilmiştir. Ayrıca bu lafzın, bir şiirde kinaye veya mecaz olarak büyümenin bir göstergesi olan hayız görmek anlamında kullanıldığı belirtilmiştir. Ancak güvenilir raviler yoluyla nakledilmeyen bu şiirin birileri tarafından uydurulduğu, dolayısıyla ilgili şiirden hareketle, Yûsuf sûresi âyette geçen كَبْرُؤُa lafzını yaygın olanın aksine hayız görmek anlamına hamledilmeyeceği belirtilmiştir. Dolayısıyla birçok tefsir âlimin de ifade ettiği gibi, âyetin sözdizimi bu anlama müsaade etmemektedir. Çünkü, sözü edilen fiilde yer alan hâ zamiri, Hz. Yûsuf'a dönmektedir. Ayrıca كَبْرُؤُa lafzının aksine hayız görmek anlamındaki حاض fiili de geçişli değildir. Bütün bunlar kelimenin hayız görmek anlamında olmadığını delâlet etmektedir. Son olarak İbnü'l-Enbârî ile Haddâdî gibi bazı âlimlerin bunun Arap diline uygunluğunu göstermek adına yaptıkları dilsel açıklamaların da zorlama olduğunu söylemek mümkündür.

Etik Beyan / Ethical Statement

Yazar / Author

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/*It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.*

Haşim Özdaş

Kaynakça

- Âlûsî, Mahmûd b. Abdullah. *Rûhü'l-me'ânî fi tefsîri'l-Çur'ânî'l-'Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*. 30 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî, ts.
- Aydın, İsmail. "İbn Abbâs: Filolojik Tefsirin Öncüsü". *Ekev Akademi Dergisi* 48 (2011), 117-132.
- Aydın, İsmail. *Kur'an'ın Filolojik Yorumu*. İzmir: Tibyan Yayıncılık, 2012.
- Aydın, Şükrü. *Kur'an'da Kibir Kavramı*. İstanbul: Akdemi Titiz Yayınları, 2015.
- Bağdâdî, Abdülkadir b. Ömer. *Hiżânetü'l-edeb ve lübbü lübâbi lisânî'l-'Arab*. thk. Abdüsselâm Muhammed Harûn. 13 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 4. Basım, 1418/1996.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail. *Şaḫîḫü'l-Buḫârî*. Dimaşk - Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2002.
- Dîvânü Teebbete Şerren ve aḫbâruhu*. thk. Ali Zülfikâr Şakir. Beyrut: Dârü'l-Çarbi'l-İslâmî, 1404/1984.
- Dîvânü'l-Aḫṭal*. thk. Mehdi Muhammed Nâsirüddin. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 2. Basım, 1414/1994.
- Durmuş, İsmail. "İstiḫâd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/396-397. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2001.
- Dürre, Muhammed Ali Tâhâ. *Tefsîrü'l-Çur'ânî'l-Kerîm ve i'râbuhu ve beyânuhu*. 10 Cilt. Dimaşk - Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1430/2009.
- Ebû Hâtîm, Ahmed b. Hemdan er-Râzî. *Kitâbü'z-zîne fi'l-kelîmâtî'l-İslâmiyyeti'l-'Arabiyye*. thk. Hüseyin b. Fedlullah el-Hemedânî. Sana/Yemen: Merkezü'd-Dirasât ve'l-Bühûs'l-Yemenî, 1415/1994.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf. *el-Baḫrû'l-müḫîṭ*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd. 8 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 1993.
- Ebû 'Ubeyde, Ma'mer b. Müsenna et-Teymî. *Mecâzü'l-Çur'ân*. thk. Fuat Sezgin. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, ts.
- Ebü'l-Berekât İbnü'l-Enbârî, Abdurrahmân b. Muhammed. *el-İnşâf fi mesâilî'l-ḫilâf beyne'l-Başriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*. thk. Cevdet Mebrûk Muhammed. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 2002.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbü'l-lüḡa*. thk. Ali Hasan Hilâlî. 16 Cilt. Kahire: ed-Dârü'l-Misriyye li'l-Te'lîf ve't-Tercüme, 1384/1964.
- Ferâhî, Abdülhamîd. *Müfredatü'l-Çur'ân (Nezarâtün cedîdetün fi tefsîri elfâzin Çur'âniyye)*. thk. Muhammed Ecmel Eyyûb el-İslâhî. Beyrut: Dârü'l-Çarbi'l-İslâmî, 1422/2002.
- Ferâhîdî, Ebû Abdurrahman Halil b. Ahmed. *Kitâbü'l-'Ayn*. thk. Mehdî el-Mahzûmî - İbrahim es-Samarraî. 8 Cilt. Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, ts.
- Ferrâ, Ebû Zekerriyya Yahya b. Ziyâd. *Me'ânî'l-Çur'ân*. 3 Cilt. Beyrut: 'Alemü'l-Kütüb, 3. Basım, 1403/1983.
- Haddâdî, Ahmed b. Muhammed es-Semerkindî. *el-Medḫal li 'ilmi tefsîri Kitâbi'l-Allah Teâlâ*. thk. Safvân 'Adnân Dâvûdî. Dimaşk - Beyrut: Dârü'l-Kalem - Dâretü'l-'Ulûm, 1408/1998.
- Hâkîm el-Cüšemî, Ebû Sa'îd Mühsin b. Muhammed. *et-Tehzîb fi't-tefsîr*. thk. Abdurrahman b. Süleyman es-Sâlimî. 10 Cilt. Kahire - Beyrut: Dârü'l-Kitâb el-Misrî - Dârü'l-Kitâb el-Lübriânî, 1440/2019.
- Harman, Ömer Faruk. "İshak". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/519-521. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2000.
- İbn 'Âşûr, Muhammed Tahir. *Tefsîrü't-tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: Darü't-Tunusiyye, 1984.
- İbn 'Atiyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib. *el-Müharrarü'l-vecîz fi tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*. thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed. 6 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 2001.
- İbn Cinnî, Ebü'l-Feth Osman. *el-Ḥaşâiş*. thk. Muhammed Ali en-Neccâr. 3 Cilt. Kahire: el-Mektebetü'l-'İlmiyye, ts.

- İbn Cinnî, Ebü'l-Feth Osman. *el-Mühteseb*. thk. Ali en-Necdî Nâsif vd. 2 Cilt. Kahire: Dâru Sezgîn, 2. Basım, 1406/1986.
- İbn Düreyd, Ebü Bekr Muhammed b. el-Hasan. *Cemharatü'l-lüğa*. 4 Cilt. Haydarâbâd-Dekken: Matbaatu Meclisu Dâiretü'l-Maârif, 1344/1926.
- İbn Ebü Hâtim, Abdurrahman b. Muhammed. *Tefsîrû'l-Çur'ânî'l-'Azîm müsened 'an Rasûli'l-Allah ve's-şahâbeti ve't-tâbi'in*. thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib. 10 Cilt. Mekke: Mektebetu Nezar Mustafa el-Bâz, 1417/1997.
- İbn Fâris, Ebü Hasan Ahmed b. Fâris b. Zekeriyya. *Mü'cemu mekâyîsi'l-lüğa*. thk. Abdüsselâm Muhammed Harûn. 6 Cilt. Dârü'l-Fikr, 1979.
- İbn Haldûn, Veliyyüddîn Abdurrahman b. Muhammed. *Mükaddimetu İbn Haldûn*. thk. Abdullah Muhammed ed-Dervîş. 2 Cilt. Dımaşk: Dâru Ya'rub, 1425/2004.
- İbn Hâleveyh, Ebü Abdullah Hüseyin b. Ahmed. *Mühtaşar fi şevâzî'l-Çur'ân min kitâbi'l-bedî*. Kahire: Mektebetü'l-Mütenebbî, ts.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ömer. *Tefsîrû'l-Çur'ânî'l-'Azîm*. thk. Mustafa Seyyid Muhammed. 15 Cilt. Kahire: el-Farûkû'l-Hedîse, 2000.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-'Arab*. 55 Cilt. Kahire: Dârü'l-Maârif, ts.
- İbn Reşîk el-Kayravânî, Ebü Ali Hasan. *el-'Umde fi mehâsini's-şî'ri ve adâbihi ve nağdih*. thk. Muhammed Mühyüddîn Abdülhamîd. 2 Cilt. Dımaşk: Dârü'l-Cîl, 5. Basım, 1401/1981.
- İbn Sîde, Ebü'l-Hasan Ali b. İsmail. *el-Mühkem ve'l-mühîti'l-a'zam*. thk. Abdülhamid Hindâvî. 11 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 1421/2000.
- İbnü'l-Enbârî, Ebü Bekir Muhammed b. Kasım. *İdâhü'l-vakf ve'l-ibtidâ*. thk. Mühyüddin Abdurrahman Ramadan. 2 Cilt. Dımaşk: Mecme'u'l-Lügati'l-'Arabîyye, 1391/1971.
- İbnü'l-Enbârî, Ebü Bekir Muhammed b. Kasım. *Kitâbü'l-ezdâd*. thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim. Sayda - Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1987.
- Kur'an Yolu Meâli*. çev. Hayrettin Karaman vd. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 2014.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed b. Ebü Bekir. *el-Câmi' li ahkâmü'l-Çur'ân*. thk. Abdullah b. Abdül-mühîsin et-Türkî. 24 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006.
- Mâtürîdî, Ebü Mansûr Muhammed b. Muhammed. *Te'vilâtü'l-Çur'ân*. thk. Ahmet Vanlıoğlu - Bekir Topaloğlu. 18 Cilt. İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005.
- Tora Türkçe Çeviri ve Açıklamalarıyla Tora ve Aftara*. çev. Moşe Farsi. 5 Cilt. İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, 4. Basım, 2019.
- Nehâs, Ebü Ca'fer Ahmed b. Muhammed. *Me'âni'l-Çur'ânî'l-Kerîm*. thk. Muhammed Ali es-Sâbûnî. 6 Cilt. Mekke: Merkezi İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî, 1988.
- Râgib el-İsfahânî, Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal. *Müfredâtu elfâzi'l-Çur'ân*. thk. Safvân 'Adnân Dâvûdî. Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 3. Basım, 1423/2002.
- Râzî, Fahreddin Muhammed b. Ömer. *Tefsîrû'l-kebîr*. 32 Cilt. Beyrut: Darü'l-Fikr, 1401/1981.
- Süyûtî, Abdurrahman b. Ebü Bekir b. Muhammed. *el-İktirâh fi 'ilmi'n-nağv*. thk. Abdülhakim 'Atıyye. Dımaşk: Dârü'l-Beyrûtî, 2. Basım, 1427/2006.
- Süyûtî, Abdurrahman b. Ebü Bekir b. Muhammed. *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Çur'ân*. thk. Ahmed b. Ali. 3 Cilt. Kahire: Dârü'l-Hadîs, 2006.
- Şâtıbî, Ebü İshak İbrahim b. Musa. *el-İtişâm*. thk. Ebü 'Ubeyde Meşhûr b. Hasan. 4 Cilt. Dârü't-Tevhîd, ts.
- Şehrî, Abdurrahman b. Ma'ade. *eş-Şâhidü's-şî'ri fi tefsîril'l-Çur'ânî'l-Kerîm*. Riyad: Mektebetu Dârü't-Minhâc, 1431/2010.

- Tabâtabâî, Seyyid Muhammed Hüseyin. *el-Mîzân fi tefsîri'l-Çur'ân*. 22 Cilt. Beyrut: Müessesetü'l-'Alemî li'l-Matbû'ât, 1997.
- Taberânî, Süleyman b. Ahmed. *el-Mü'cemü'l-kebîr*. thk. Hemdî b. Abdülmecid es-Selefi. 25 Cilt. Kahire: Mektebetu İbn Teymiyye, 2. Basım, ts.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vili âyi'l-Çur'ân*. thk. Abdullah b. Abdülmühsin et-Türkî. 26 Cilt. Kahire: Merkezü'l-Bühûs ve'd-Dirasâti'l-'Arabiyye ve'l-İslâmiyye Dâru Hicr, 2001.
- Tabersî, Ebû Ali Fadl b. Hasan. *Mecma'ü'l-beyân fi tefsîri'l-Çur'ân*. 10 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Mürtezâ, 2006.
- Tayyâr, Müsâid b. Süleymân b. Nâsır. *et-Tefsîrü'l-Lügavi li'l-Çur'âni'l-Kerîm*. Dâru İbnü'l-Cevzî, ts.
- Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasan. *et-Tibyân fi tefsîri'l-Çur'ân*. thk. Ahmed Habîb Kasîr el-Amilî. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.
- Vâhidî, Ali b. Ahmed b. Muhammed. *et-Tefsîrü'l-besîf*. 25 Cilt. Riyad: el-Memleketü'l-'Arabiyye es-Süüdiyye Vezâretü't-Ta'lîmi'l-'Alî Câmi'atü'l-İmâm Muhammed b. Süüd el-İslâmiyye, 1430/2009.
- Zeccâc, Ebû İshak İbrâhim. *Me'âni'l-Çur'ân ve i'râbuh*. thk. Abdülcelîl Abduh Şelebi. 5 Cilt. Beyrut: 'Alemü'l-Kütüb, 1988.
- Zemahşerî, Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf 'an haqâiki gavâmiği't-tenzil ve 'uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vil*. thk. Şeyh 'Âdil Ahmed Abdülmevcûd. 6 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-'Ubeykân, 1998.
- Zerkeşî, Bedrüddîn Muhammed b. Abdullah. *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Çur'ân*. thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim. 4 Cilt. Kahire: Mektebetu Dârü't-Türâs, 3. Basım, 1404/1984.